

Liv Helene Willumsen:

Trolldomsprosessene i Finnmark – en oversikt

Trolldomsprosessene i Finnmark var en utløper av de europeiske trolldomsprosessene, som fant sted ca 1450–1750, med 1600-tallet som mest intense hundreår. Trolldomssaker ble ført for retten, som kriminalsaker. Under de europeiske trolldomsprosessene ble omkring 100.000 personer anklaget for utøvelse av trolldom. Av disse ble 40.000–50.000 personer henrettet, de fleste av dem dømt til ild og bål. De mest intense trolldomsprosessene fant sted i Tyskland, Sveits, Østerrike, Polen, Skottland og Øst-Finnmark. I Norge ble totalt omkring 750–800 personer anklaget for trolldomsutøvelse, hvorav ca 300 ble henrettet. Trolldomsprosessene i Norge foregikk fra sent 1500-tall til ut på 1700-tallet.

Forfølgelsen av trolldomsmistenkte personer i Finnmark foregikk i perioden 1600–1692. I løpet av denne perioden ble 135 personer ført for retten i trolldomssaker, og 91 av disse ble henrettet. Dette betyr at omtrent to tredjedeler av de som ble anklaget for trolldom i Finnmark, fikk dødsdom. Hoveddelen av dødsdommene ble avsagt på Vardøhus, og de dømte ble trolig brent på Steilneset, retterstedet i Vardø. Dødsdomsraten i Finnmark ligner den vi ser i deler av Europa der trolldomsforfølgelsen var svært alvorlig. Når omfanget av trolldomsprosessene i Finnmark skal vurderes, må vi også ta i betraktning folketallet der. I begynnelsen av 1600-tallet hadde Finnmark en befolkning på ca 3000, noe som var 0,8 % av Norges folkemengde. Ikke desto mindre foregikk 16 % av alle norske trolldomsprosesser i Finnmark, og omkring en tredjedel av alle dødsdommer i norske trolldomsprosesser ble avsagt der. Disse tallene indikerer meget streng forfølgelse av trolldomsmistenkte personer i Finnmark. I tillegg til dødsdommer ble andre dommer avsagt i trolldomssaker; for eksempel landsforvisning, offentlig pisking eller bøter.

Den kunnskapen vi har om trolldomsprosessene i Finnmark for 400 år siden, kommer hovedsakelig fra rettsprotokoller, også kalt tingbøker, bestående av referater av rettssaker ført ved de lokale ting. Disse protokollene befinner seg nå i Statsarkivet i Tromsø, Sorenskriveren i Finnmarks arkiv. Referatene fra rettssakene forteller oss hva som skjedde med en person fra vedkommende ble ført for retten og til dommen var avsagt. Rettsprotokollene er i meget god forfatning når det gjelder lesbarhet og papir, og disse kildene er unike både i nasjonal og internasjonal sammenheng på grunn av kontinuitet og detaljrikdom.

Overalt hvor trolldomsprosesser foregikk, spilte staten en viktig rolle. Slik var situasjonen i kongedømmet Danmark-Norge også. Statens rolle var innvevd i lovgivning, i

rettsapparatets funksjon og i kirkens virksomhet. Det er ingen tvil om at statens innvirkning, sammen med de lokale embetsmenns aktivitet, var avgjørende for utfallet av rettssakene. Den dansk-norske monarken Christian IV, som regjerte fra 1588 til 1648, var en ivrig forfølger av trollfolk. Hans høyest rangerte embetsmenn i Finnmark hadde på sin agenda at de skulle rense distriktet for troldomskyndige personer. Embetsmennene var innflytelsesrike med hensyn til initiering av trolddomssaker og fortsettelse av påbegynte saker. Øverst i hierarkiet var kongens kommandør på Vardøhus festning. Han hadde tittel lensherre fram til eneveldets innføring i 1660, etter det var hans tittel amtmann. Embetsmennene i Finnmark var nidkjære; hver gang en ny lensherre ble installert, skjedde en markant økning i antall trolddomssaker. Noen av lensherrene forble i sine stillinger i mange år, for eksempel skotten John Cunningham, som var lensherre over Vardøhus len fra 1619 til 1651. I denne perioden ble 41 personer henrettet for troldomsutøvelse. Også i løpet av tjenestetiden til lensherre Jørgen Friis, 1651–1661, og amtmann Christopher Orning, 1661–1665, fant streng troldomsforfølgelse sted.

Selv om trolddomssaker hadde rettslokalet som arena, kan kirkens innvirkning til en viss grad spores i dokumentene. Reformasjonen fant sted i Danmark i 1536 og i Norge i 1537. Skrifter og bøker av danske teologer var kjent og brukt i Finnmark på 1600-tallet. Disse skriftene representerte en forståelse av trolddom der Djevelen, som en mektig og fryktinngytende fyrste, stod i sentrum. Dette må ha farget forkynnelsen i kirkene. Selv om kirken ikke var direkte aktiv med henblikk på å iverksette troldomsforfølgelsen i Finnmark, spilte prestene en rolle ved å delta i forhør av trolddomsmistenkte før rettssaken startet samt ved å berede den dødsdømte før avrettelsen.

Både kvinner og menn ble anklaget for trolddom under prosessene i Europa. Slik også i Finnmark, der 111 kvinner og 24 menn ble rettsforfulgt for troldomsutøvelse. Tilsvarende forholdstall, omtrent fire femtedeler kvinner og en femtedel menn, finner man i mange andre europeiske områder. Imidlertid var det noen land, eksempelvis Island, Finland og Estonia, der mer enn 50 % av de som ble anklaget for trolddom, var menn. Av de 91 som ble henrettet i Finnmark, var 77 kvinner og 14 menn. Det finnes lite opplysninger om alder i kildene. Majoriteten av kvinnene som ble henrettet, omkring to tredjedeler, var gifte kvinner. En femtedel av de henrettede kvinnene var eller hadde vært tjenestejenter. Mange av disse kom opprinnelig fra steder sør for Finnmark. Prosessene i Finnmark var sterkt konsentrert om Øst-Finnmark. De fleste av kvinnene som ble henrettet, var bosatt i Vardø og Vadsø og kystbygdene rundt. Vardøhus festning spilte en sentral rolle under prosessene. Mistenkte kvinner satt fengslet over tid i ”troldquindehullet” på Vardøhus. Bruk av tortur var vanlig under trolddomsprosessene i Finnmark, og sterkt press under forhør må ha vært av stor

betydning for tilståelsene. Bruk av tortur var ulovlig før dom var avsagt, men etter dom var tortur tillatt for å få fram navn på medsammensvorne. De verste tilfellene av tortur under trolldomsprosessene i Finnmark foregikk på Vardøhus. Det er dokumentert i kildematerialet at flere kvinner ble torturert til døde før dom var avsagt. To tredjedeler av alle dødsdommer under trolldomsprosessene i Finnmark ble avsagt på Vardøhus. Bare to av disse dommene gjaldt menn, noe som viser at det var kvinner som var målet for de trolldomsprosessene som ble holdt på Vardøhus.

Da trolldomsutøvelse var en forbrytelse som det var umulig å bevise, ble det tatt i bruk indisie-bevis for å presse fram tilståelser. Resultatet av vannprøven var et slikt bevis, og denne prøven ble ansett for å være en gudsdom. Prosedyren bestod i å kaste den mistenkte i sjøen med hender og føtter sammenbundet. Vannet, som ble betraktet som et hellig element, ville støte det som var urent, fra seg. Dersom den som ble utsatt for vannprøven, fløt opp, var dette et tegn på skyld. Dersom den mistenkte sank, var det et tegn på uskyld. Vannprøven var ikke definert som tortur av juridiske myndigheter. Halvparten av de utførte vannprøvene under trolldomsprosessene i Finnmark foregikk i Vardø. En tredjedel av alle som ble henrettet under prosessene i Finnmark, ble utsatt for vannprøven, og alle fløt opp.

Nordmenn og samer levde side om side i 1600-tallets Finnmark, og begge disse etniske gruppene ble berørt av trolldomsprosessene. Om lag fire femtedeler av de trolldomsanklagede i Finnmark var nordmenn og én femtedel var samer. Prosessene i Finnmark gikk hardest ut over norske kvinner. Av samtlige anklagede kvinner var ni tiendedeler norske og én tiendedel samiske. Hoveddelen av dødsdommer under trolldomsprosessene i Finnmark ble avsagt over norske kvinner.

Annerledes er det når man ser på gruppen menn. Av de 24 anklagede menn var 16 samiske, og av dem måtte hele 13 bøte med livet. Overvekten av samer i gruppen av menn kan ha å gjøre med at samiske menn var kjent i Europa for å være kyndige i trolldomskunst, blant annet gjennom framstillinger i historiebøker. Det var snakk om individuell utøvelse av tradisjonell trolldomskunst. Særlig hadde samiske menn ry på seg for salg av seilvind til båter og for bruk av runeбомme. I den tidligste perioden med trolldomsforfølgelse i Finnmark ble søkelyset rettet spesielt mot trolldomskyndige samer, noe som blant annet framgår av brev utsendt av kong Christian IV i 1609 til lensherrene i Finnmark og Nordland. I dette brevet ble det understreket at samiske personer som utøvde trolldom, skulle avlives uten nåde. At samiske menns trolldomskyndighet hadde betydning under den første fasen av trolldomsforfølgelse i Finnmark, understøttes av det faktum at dødsdommene over samiske menn ble avsagt før 1640. Men også i siste fase av prosessene, etter 1670, var der noen få

saker der samiske personer ble anklaget for trolldom, uten at disse fikk dødsstraff. I 1692 ble en samisk sjaman ført for retten for å ha brukt runebomme, og hans sak ble sendt til København for endelig avgjørelse. Imidlertid ble han drept med øks mens han satt i forvaring, før saken hadde blitt behandlet i København.

Sakene mot samiske personer var imidlertid spredte og få sammenlignet med midtperiodens konsentrasjon om trolldomssaker mot norske kvinner. Et spesielt mønster tegnet seg: disse prosessene var intense, ikke bare vurdert ut fra høyt antall dødsdommer blant de domfelte, men også ut fra sterk konsentrasjon av saker i avgrensede tidsrom. De fleste dødsdommene ble avsagt i en type trolldomssaker der den ene saken avløste den neste i hurtig tempo – kjedeprosesser. I Finnmark omfattet denne typen prosesser kun kvinner. Karakteristisk for disse prosessene var at den anklagede for det første bekjente at hun hadde forsverget sin Gud i himmelen og sin dåpspakt og inngått en pakt med Djevelen. Gjennom paktene fikk hun kraft til å utføre onde gjerninger. For det andre bekjente hun at hun hadde deltatt på trollkvinnesamlinger, der Djevelen var til stede. For det tredje bekjente hun at hun sammen med andre trollkvinner hadde vært med på å kaste trolldom over mennesker og dyr med sykdom og død til følge, framkalle uvær, forårsake skipsforlis og jage fisken fra land. Dette førte til at mange nye navn ble nevnt, og disse personene ble så innkalt for retten og forhørt. De tre største kjedeprosessene i Finnmark fant sted i 1620–1621, 1652–1653 og 1662–1663. Hovedtyngden av dødsdommer avsagt over kvinner i Finnmark forekom under disse kjedeprosessene. Ikke bare voksne ble anklaget for trolldom. Under den siste kjedeprosessen ble også seks småjenter ført for retten. Imidlertid ble alle barna frifunnet.

Det var hva den trolldomsanklagede bekjente for retten, som avgjorde om vedkommende ble kjent skyldig. Å bekjenne djevlepakt var meget alvorlig, det var ensbetydende med å besegle sin egen dødsdom. I likhet med trolldomsprosesser i mange andre europeiske land var det et sterkt innslag av djevlepaktbekjennelser i Finnmark. Til grunn for slike bekjennelser lå en lærd europeisk doktrine, demonologi, som i hovedsak gikk ut på å definere hvem som var Djevelens hemmelige medsammensvorne på jord, hvordan disse skulle kunne pekes ut og hva de var i stand til å utrette. Over hele Europa ble det fra siste halvdel av 1400-tallet til første halvdel av 1600-tallet publisert en rekke demonologiske verker. Ideene fra disse verkene fikk stor utbredelse blant europeiske lærde.

Også i Danmark-Norge kom dette tankegodset inn i lovverk og kirke, og gjennom statens virksomhet ble ideene spredt til alle deler av riket. I 1617 utstedte Christian IV en forordning der en demonologisk definisjon av trolldom ble tatt inn i lovverket; de rette trollfolk var de som hadde forbundet seg med Djevelen eller hadde omgang med ham.

Imidlertid var det kun i kongeriketets nordligste distrikt, i Øst-Finnmark, at dette tankegodset kom til å få innflytelse på utviklingen av trolldomsprosessene. Ideene om djevlepakt, trollkvinnesamlinger og kollektive trolldomsoperasjoner ble kjernepunkt i de anklagede kvinnenes bekjennelser under prosessene i Finnmark. Det kollektive aspektet som var implisert i denne typen bekjennelser, førte til at mange personer i løpet av kort tid ble beskyldt for trolldom, ført for retten, anklaget for trolldom, forhørt, kjent skyldig, dømt til ild og bål og endelig brent.

Rettsaker ved de lokale ting fikk stor betydning både med henblikk på å begynne en trolldomssak og på intensiteten i sakene. Loven ble håndhevet av embetsmenn med stor angst for hva trollfolk i pakt med Djevelen kunne utrette. Den personlige faktor, slik man ser den gjennom den enkelte embetsmanns påvirkning, hadde derfor mye å si for om det ble innledet trolldomsprosess i et lokalsamfunn. I kirkene ble det forkynt et budskap som bygde opp om djevlefrykt, hvor Djevelens makt og framtoning var vesentlige momenter. Det er viktig å være klar over at de lokale samfunn i Finnmark der trolldomsprosessene fant sted, var overveiende muntlige samfunn på 1600-tallet. All opplysning fra de lokale ting og fra kirkens forkynnelse ble spredt muntlig til allmuen. Slik gikk forestillingene om Djevelen og pakten med ham fra munn til munn i befolkningen og ble gjenfortalt av de anklagede i bekjennelsene deres under rettssaken.

Ut fra rettsdokumentene blir det tydelig hvordan vilkårlige beskyldninger, press under forhør og bruk av tortur ledet til bekjennelse av trolldomsutøvelse. De som ble dømt til ild og bål, ble brent levende, ved at de bundet til en stige, ble veltet inn i flammene. Rettspraksis ved de lokale ting i Finnmark, langt fra sentrale myndigheter i København, er en del av forklaringen på det høye antall trolldomssaker i Finnmark. Også demonologi som ideologisk konstruksjon må tas i betraktning når man skal årsaksforklare disse prosessene. Det er i materialet en klar sammenheng mellom saker ført ved lokale ting, majoritet av kvinner blant de anklagede, bekjennelse av djevlepakt, tortur og dødsdommer når det gjelder forfølgelsesperiodens midtre del. I tillegg må forestillinger om samiske menn som spesielt trolldomskyndige vurderes som en medvirkende årsak når det gjelder begynnelsen og slutten av trolldomsforfølgelsen i Finnmark.

Den sterke frykten for trollfolk, som hadde innvirkning på stat og kirke, avtok gradvis mot slutten av 1600-tallet og på begynnelsen av 1700-tallet. En annen tankemåte, som stilte spørsmålsteget ved trolldom som en mulig forbrytelse, tok over. Som et resultat av dette nådde de europeiske trolldomsprosessene som et historisk fenomen sitt sluttpunkt.